

Heksenwaan. De nadagen van magie in de Zuidelijke Nederlanden

English abstract:

Witchcraze. The latter days of magic in the Southern Netherlands

In 1801, a small village near Brussels was shaken by a horrible crime: a man had beheaded a small girl and then castrated himself. When he was arrested, he claimed that he had been bewitched. This case is used to make an analysis of magic and witchcraft beliefs in the eighteenth- and early-nineteenth-century Southern Netherlands. The example shows that a porous view of the self – in which people could easily lose control over themselves by supernatural means – was losing grounds. If people were losing control, the cause of this was to be sought within themselves. In this way, magical beliefs were recast as ‘witchcraze’.

Een gruwelijk tafereel trof in 1801 het landelijke Nieuwenrode, zo’n vijftien kilometer ten noorden van Brussel. Barbe Van Moere, een meisje van slechts twaalf jaar, werd er onthoofd in een bos. De dader, de veertigjarige Gilles Van Eeckhout, vluchtte weg en castrerde zichzelf. Toen de autoriteiten hem te pakken kregen, beweerde hij dat er hekserij in het spel was.

De zaak Van Eeckhout bevond zich op een keerpunt in de geschiedenis van zelfcontrole. Magisch denken is immers vaak verbonden met ideeën over menselijke verantwoordelijkheid. In zaken waar magie bij aan te pas komt, hebben mensen zichzelf immers niet altijd volledig in de hand. Aan de hand van procesdossiers zoals dat van Van Eeckhout toon ik in dit artikel aan hoe een eerder poreus mensbeeld, waarin aanvaard werd dat mensen door bovennatuurlijke invloeden de controle over zichzelf konden verliezen, rond 1800 in toenemende mate gecontesteerd werd. Als mensen de controle verloren, moest de oorzaak daarvan vooral bij henzelf worden gezocht.

Een razend beest

Het stof van de verovering door de Franse revolutionairen was in 1801 amper gaan liggen. Terwijl in Parijs Napoleon steeds meer macht naar zich toetrok, wenden dorpsbewoners in de rurale streek rond Brussel geleidelijk aan de nieuwe instellingen, regels en structuren. Op 26 prairial van het negende republikeinse jaar – 15 juni 1801 – werden de nieuwe structuren in Nieuwenrode aan een zware test onderworpen. Het beloofde nochtans een rustige lentedag te worden.

Barbe Van Moer ging met haar achtjarige zus Elisabeth aan de hand en haar tweejarige broertje Frans op de rug kruiden snijden in het bos nabij haar woonplaats in Meise. Ze waren aan het wandelen toen plots een naakte man op hen kwam afgelopen. De man trok Frans van Barbes rug af en sloeg Barbe op het hoofd. Daarop bespeurde hij haar snoeimes, pakte het af en begon Barbes hoofd af te snijden. Barbe krijste, Frans weende en Elisabeth liep weg zo snel als ze kon. Toen er hulp kwam opdagen, vond die het twaalfjarige meisje volledig onthoofd, in een plas vol bloed.¹

De belager, die later Gilles Van Eeckhout bleek te heten, was gevlucht. Verschillende getuigen zagen hem als een razende door het bos rondlopen, naakt, bebloed en zwaaiend met het snoeimes. Hij kwam een

---

¹ Deze informatie en alle volgende komt uit het procesdossier dat bewaard wordt in Algemeen Rijksarchief Brussel 2 – Depot Joseph Cuvelier (ARA2), *Hof van Assisen Brabant (HA-BRA)*, nr. 304-680. Alle Franstalige citaten werden vertaald, ook bij de hiernavolgende dossiers.

ander meisje tegen, dat hij ook wilde aanvallen, maar een voorbijganger joeg hem weg. Van Eeckhout doolde verder en kwam de ochtend nadien aan in Nieuwenrode. Hij nam er zijn toevlucht in de kerk. Daar gebruikte hij het snoeimes om zijn eigen geslachtsdelen af te snijden. Een spoor van bloed achterlatend strompelde hij vervolgens door het dorp, tot hij halfdood op de grond viel. Hij begon zijn eigen bloed te drinken.

Buurtbewoners zagen het met afschuw aan. Een groep mannen slaagde erin Van Eeckhout naar een schuur te jagen, waarin ze hem opsloten. Ze hielden hem argwanend in de gaten. Een getuige zag dat hij “vrat als een barbaar, een half-beest, zijn tanden knarsend en brullend”. Hij trok afschuwelijke, angstaanjagende grimassen. Een andere man zag hem “brullen als een woest beest, om bang van te worden, draaiend met zijn ogen en de vreselijkste grimassen trekkend, als een bezetene wilde hij alles vernietigen en verscheuren”. De man wilde zichzelf en anderen vernietigen en krijste dat hij omsingeld was door duivels die hem wilden doodslaan.

Het nieuws verspreidde zich dat dit de man was die Barbe Van Moer vermoord had. Iemand vroeg waarom hij haar had aangevallen, waarop Van Eeckhout zei “dat hij het moest doen, dat hij bezeten was door de duivel”. Als hij niet opgesloten was, zouden “wel honderd zielen deze nacht onder zijn hand sterven”. Toen iemand anders later dezelfde vraag stelde, antwoordde Van Eeckhout “en wat dan nog, dat hij blij mocht zijn dat hij hem ook niet vermoordde”. Intussen was het nieuws ook de vrederechter in Grimbergen ter ore gekomen. Samen met een chirurgijn kwam die in allerijl ter plaatse. Behoedzaam ging de vrederechter de schuur binnen en zag Van Eeckhout er verwond liggen. De rechter vroeg waarom hij zichzelf verwond had. Van Eeckhout zei dat hij zijn redenen had, dat hij die later zou vertellen. Daarop werd hij aan de zorgen van de chirurgijn overgelaten.

Eenmaal voldoende hersteld werd Van Eeckhout naar de gevangenis van Nijvel overgebracht. Zeven dagen na het wrede tafereel werd hij verhoord door de directeur van de jury, die het gerechtelijk onderzoek leidde. Van Eeckhout was een veertigjarige gehuwde man. Hij was gedurende vijf jaar boswachter geweest van een groot domein, een functie die hij een jaar geleden verloren had. Nu was hij nog slechts boswachter in enkele bossen van particulieren in de Brusselse rand. Hij woonde in Eversem, niet ver van Meise en Nieuwenrode. Zoals gebruikelijk was, vroeg de directeur hem of hij wist wanneer, door wie en waarom hij gearresteerd was. Van Eeckhout verklaarde dat hij in een schuur in Nieuwenrode was opgepakt en ervan beschuldigd werd het hoofd van Barbe Van Moer afgesneden te hebben, “maar hij weet daar nochtans niets meer van.”

Na de formaliteiten kwam het verhoor snel ter zake. Van Eeckhout beweerde dat zijn vrouw hem behekt had, met de hulp van de provoost van Nieuwenrode (een officier van de militaire politie): ze had hem van zijn zinnen beroofd, “waardoor hij overal rondliep als een beest”. Meer dan tien dagen “zat men hem achterna met vorken en stokken”. Hij vreesde dat de schimmige figuren die hem belaagden hem wilden doden. Hij sloeg op de vlucht, door rivieren en over velden, met de hoop in Holland te raken, waar hij om een onduidelijke reden meende dat hij het gevaar kon ontlopen.

Op de vraag of hij zich iets van de moord op Van Moer herinnerde, verklaarde Van Eeckhout dat hij zich slechts vagelijks iets herinnerde, maar dat hij meende dat het meisje zijn vrouw was “die zichzelf bij zijn komst had ingekort”. Hij voelde dat hij haar moest doden. Toen hem vervolgens werd gevraagd waarom hij zichzelf zo verminkt had, beweerde hij “dat hij zijn zinnen niet meer had, en dat het hem scheen dat hij dat moest en dat het zo bepaald en vastgelegd was.” Opnieuw beschuldigde hij zijn vrouw en de provoost van Nieuwenrode ervan hem dat aangedaan te hebben met behulp van hekserij.

- V: Hoe weet hij dat hij zijn zinnen verloren heeft?
- A: Omdat hij dat niet gedaan zou hebben, als hij zijn zinnen niet verloren had.

- V: Wat voelde hij als hij zijn zinnen verloren had?
- A: Hij voelde angst en pijn in zijn hoofd en in zijn benen, armen en mannelijke delen, en soms waren er twee- tot driehonderd personen die hem achtervolgden met geweren, vorken & stokken en die hem van het leven wilden benemen. De sfeer [le plan] waar hij zich steeds bevond, was vol heksen. Degenen die bij hem waren, spraken over hem en zeiden: hij die zonder lid is, moet guillotinerd worden. Hij vraagt daarom om met het eerstvolgende transport naar Antwerpen te worden gebracht.

Dat antwoord overtuigde de directeur van de jury ervan dat Van Eeckhout niet meer helemaal bij zinnen was en hij besloot het verhoor stop te zetten om op een ander moment verder te gaan. Van Eeckhout werd ter herstel in een hospitaal ondergebracht.

Intussen werd Van Eeckhouts echtgenote Elisabeth Silverhans verhoord. Die was zo'n tien jaar jonger dan haar man en verdiende de kost als spinster. Ze vertelde de directeur van de jury dat ze tien dagen voor het noodlottige voorval bezoek gekregen hadden van twee lieden die Van Eeckhout kwamen verbieden om nog bomen te hakken in een bos waarvan ze beweerden dat het aan hen toebehoorde. Ze zeiden dat hij zich vergist had: het bos dat hij gekocht had, was niet dat waarin hij en zijn medewerkers al een tijdlang aan het werk waren geweest. De inkomsten van dat werk kon hij gedag zeggen. Op de koop toe eisten de bezoekers ook nog dat hij hen zou vergoeden voor de geleden schade, of ze zouden hem laten oppakken door de gendarmes.

Sindsdien begon haar man zich vreemd te gedragen. Die nacht stond hij op, bang om gearresteerd te worden, en liep naar buiten. Pas een tijd later keerde hij terug. Dat herhaalde zich de volgende nachten – soms stond hij zelfs meerdere keren per nacht op, soms liep hij naar buiten zonder broek. Bij zijn thuiskomst wilde hij soms zijn bezittingen in brand steken, “om zo de heksen en de duivels te verbranden”. Hele dagen en nachten liep haar man rond als een bezetene, als een gek, als een razende. Ze overwoog hem in een gesticht te laten opsluiten, maar dat werd haar door anderen ontraden. Het leed volgens haar geen twijfel – haar man was volledig gestoord.

Met haar verklaring bood Silverhans een heel andere interpretatie van het gedrag van haar man. Hij was niet behekst, hij was krankzinnig. Dat hij zelf beweerde dat hij behekst was, was voor Silverhans zelfs een symptoom van zijn krankzinnigheid. De andere getuigen schipperden tussen beide interpretaties. Quentin Pollaert, een 51-jarige jager die Van Eeckhout in de schuur zag razen, zei dat hij “heel goed gezien had dat hij gestoord was, of in een staat van waanzin”. Ook de achttienjarige Petronille Levae, die Van Eeckhout kort voor de moord nog gezien had, meende toen al dat hij de ogen van een krankzinnige had en dat hij zonder twijfel gek was. Joannes Peeters, een zestigjarige tuinman, had echter “nooit de minste tekenen van waanzin gezien”. Hij geloofde dat Van Eeckhout behekst of bezeten door de duivel was.

Op 22 fructidor (9 september) werd Van Eeckhout zelf opnieuw ondervraagd, deze keer door de voorzitter van het crimineel tribunaal van Brabant, in een publieke zitting. De voorzitter poogde nog een derde interpretatie van Van Eeckhouts gedrag aan te brengen. “Geeft hij zich niet af aan toe over aan de drank,” vroeg de rechter, “en is hij dan niet boosaardig?” Van Eeckhout gaf toe dat hij soms te veel dronk en dan wel wat heviger kon zijn, maar dat hij nog nooit gevochten had. De rechter vroeg of hij zich de moordpartij herinnerde, maar Van Eeckhout beweerde van niets te weten, omdat hij zijn zinnen verloren had. Neen, hield de rechter vol, “al zijn excessen waren slechts het gevolg van het feit dat hij zich bezat had”. Van Eeckhout bleef dat ten stelligste ontkennen.

Omdat de rechters er toch steeds meer van overtuigd raakten dat hij niet over zijn volle verstand beschikte, besloten ze Van Eeckhout door drie artsen te laten onderzoeken. Die concludeerden dat hij last had van een ‘periodieke manie’ en daarom best in een krankzinnigenhospitaal gecolloqueerd werd. Op 5

januari 1802 vonnisten de rechters dat ze Van Eeckhout tot nader order in het Brusselse hospitaal moest blijven, aangezien iemand die niet bij zijn volle verstand was niet mocht worden berecht. Mocht Van Eeckhout echter van zijn toestand genezen, dat zou het proces alsnog worden verdergezet.² Zover kwam het echter niet. Op 4 februari, ruim zeven maanden na zijn ontstellende daden, liet Van Eeckhout in het hospitaal het leven.³ De doodsoorzaak is onduidelijk. Mogelijks pleegde Van Eeckhout zelfmoord, of waren er complicaties bij zijn verwondingen.

De metamorfose van de magie

Opvattingen over magie en hekserij – ik gebruik beide termen hier als synoniemen – waren in 1801 sterk veranderd in vergelijking met een paar eeuwen eerder. Sinds het einde van de vijftiende eeuw werden heksen in de Habsburgse Nederlanden – net als elders in Europa – geregeld vervolgd. “Sortilegien, divinacien, toeverien, incantacien, worden ghepungniert metten viere”, schreef de invloedrijke rechtsgeleerde Filips Wielant in 1515, want toverij is “jeghen tgheloeve [...] ende de ordonnancie van onser moedere de heleghe keercke”.⁴ Tussen 1450 en 1685 werden in de Zuidelijke Nederlanden naar schatting minstens 2800 heksen geëxecuteerd.⁵ De overgrote meerderheid onder hen waren vrouwen.⁶

Tegen het einde van de zeventiende eeuw was de grote heksenjacht voorbij. Over de oorzaken daarvan is al veel inkt gevloeid. Voor een deel was de evolutie verbonden aan veranderingen in het strafrecht: strafrechtbanken werden voorzichter en zorgvuldiger, ook als ze met vermeende heksen te maken kregen. Tegelijkertijd kwam de katholieke kerk in de Spaanse Nederlanden in rustiger vaarwater. Na de succesvolle herkatholicisering van de contrareformatie was ze voldoende krachtig om de bijgelovige praktijken onder haar volk te kunnen negeren. Burgerlijke autoriteiten verlegden intussen hun aandacht van geloofsdelicten naar geweld, diefstal en bedelarij.⁷

Het einde van de heksenprocessen betekende echter niet het einde van het geloof in het bovennatuurlijke. Natuurlijk waren er sceptici: die waren er altijd al geweest en hun aantallen namen toe in de achttiende eeuw. Zeker onder de elites die zich met de Verlichting associeerden werden bovennatuurlijke gebeurtenissen zo niet als onmogelijke, dan toch als uiterst zeldzame fenomenen gezien. Voor veel – ook opgeleide – mensen bleef hekserij echter een mogelijkheid om de wereld te begrijpen en te beïnvloeden.⁸

Magie bleef deel van het dagelijkse leven in de achttiende en negentiende eeuw. De Zuidelijke Nederlanden werden, net als veel buurlanden, bevolkt door magische genezers, exorcisten, verkopers van

---

² ARA2, HA-BRA, nr. 177, p. 67.

³ De sterfdatum en –plaats van Van Eeckhout worden vermeld in een huwelijksakte van zijn dochter: Rijksarchief Leuven, *Burgerlijke Stand Humbeek*, Huwelijksakte Elisabetha Van Eeckhout en Jacobus Herremans, 7/02/1826 (online beschikbaar via arch.arch.be, geraadpleegd 17 maart 2017). De overlijdensakte van Gilles Van Eeckhout is niet bewaard.

⁴ F. Wielant, *Corte instructie in materie criminele*. J. Monballyu (ed.) (Brussel 1995), ed. II, cap. 61 en 74.

⁵ D. Vanyacker en E. Aerts, ‘Hekserijbestrafing met twee snelheden. Peilen naar geografische verschillen in de Zuidelijke Nederlanden’, in: M. Decaluwe, V. Lambert en D. Heirbaut (red.), *Inter amicos: liber amicorum Monique van Melkebeek*, *Iuris scripta historica* 26 (Brussel 2011) 317–343, aldaar 322.

⁶ Er zijn geen definitieve cijfers, maar zie D. Vanyacker, ‘Het aandeel van de Zuidelijke Nederlanden in de Europese heksenvervolging (1450-1685). Een status quaestionis’, *Trajecta* 9 (2000), 329–349, aldaar 347. Voor andere landen, zie A. Rowlands, ‘Witchcraft and gender in early modern Europe’, in: B.P. Levack (red.), *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (Oxford 2013) 449–467, aldaar 449.

⁷ B.P. Levack, ‘The decline and end of witchcraft prosecutions’, in: *Witchcraft and magic in Europe: the eighteenth and nineteenth centuries*, The Athlone history of witchcraft and magic in Europe 5 (London 1999) 1–93; M.S. Dupont-Bouchat, ‘Sorcellerie et superstition: l’attitude de l’Eglise dans les Pays-Bas, XVIe-XVIIIe siècle’, in: H. Hasquin (red.), *Magie, sorcellerie, parapsychologie*, *Laïcité. Recherches* 5 (Brussel 1984), 61–83, aldaar 83.

⁸ R. Porter, ‘Witchcraft and magic in enlightenment, romantic and liberal thought’, in: *Witchcraft and magic in Europe*, 191–282; E. Cameron, *Enchanted Europe: superstition, reason, and religion, 1250 – 1750* (Oxford 2010) 286–315; D. Vanyacker, ‘Enlightenment and witchcraft. The dangers of denying the existence of the devil’, *Hexenforschung* 114 (2016), 25–33; M. Gijswijt-Hofstra, ‘Witchcraft after the witch-trials’, in: *Witchcraft and magic in Europe*, 95–188.

liefdesdrankjes en magiërs die verloren voorwerpen konden opsporen.⁹ Het was niet ongebruikelijk dat priesters hun parochies waarschuwden voor heksen die konden rondvliegen of in dieren transformeren. Tegelijkertijd benadrukten ze meestal dat dergelijke fenomenen zeldzaam waren en dat wat bovennatuurlijk leek, vaak natuurlijke verklaringen had.¹⁰

Ondanks het einde van de heksenprocessen zijn er ook in strafdossiers nog tal van sporen van magie te vinden. Sommige beoefenaars van magie werden zelfs vervolgd – niet als heksen, maar als oplichters. Ze belandden niet meer op de brandstapel, maar kregen een boete of werden naar een betelhuis gestuurd.¹¹ Vooral in steden kwamen sommige vrouwen aan de kost als waarzegsters. Ze voorspelden de toekomst en hielpen mensen met allerlei kleine problemen, die veelal met een drankje opgelost konden worden.¹²

Soms hadden dergelijke praktijken dramatische gevolgen. In 1809 werd Jeanne Gallet voor het Brusselse criminele tribunaal voor moord vervolgd nadat ze een abortivumpoeder had verkocht waarvan een vrouw zou overleden zijn. Ze bekende voor de rechtbank dat ze in Leuven “de kaarten gelezen had voor meer dan tweehonderd meisjes”, vooral met betrekking tot hun geluk in de liefde, maar ontkende dat ze ooit poedertjes of drankjes verkocht had. Ze werd ondanks haar hardnekkige ontkenningen ter dood veroordeeld.¹³

Hoewel het publiek verbranden van heksen in de achttiende eeuw tot het verleden behoorde, bleven gewelddadige reacties op vermeende toverij niet uit. Doorheen de achttiende en negentiende eeuw zijn er gevallen gerapporteerd van mensen die vermeende heksen lastigvielen, aanvielen of zelfs verbrandden.¹⁴ In 1815 verbrandden een boer en zijn vrouw samen hun buurvrouw. Ze verdachten haar ervan hun dochter en hun vee behekst te hebben, want beide waren ziek zonder duidelijke oorzaak. De boer werd ter dood veroordeeld, zijn medeplichtige vrouw werd gebrandmerkt.¹⁵ In 1821 vermoordde Mathias Tirion zijn vrouw, die hij ervan verdacht een heks te zijn. Dat had hij ook vooraf aan een aantal burens verteld, maar die geloofden hem niet. Nadat hij zijn vrouw vermoord had, hoorden getuigen hem mompelen dat “het maar een heks was, ze moest sterven”. Hoewel Tirion uiteindelijk krankzinnig gevonden werd, tapte hij duidelijk uit een bekend cultureel repertoire van omgang met heksen.¹⁶

De houding van de autoriteiten tegenover het bovennatuurlijke was niet altijd ondubbelzinnig. In 1760 stuurden de burens van ene weduwe De Gage in Gent een verzoek om gratie naar de Geheime Raad, het hoogste bestuursorgaan van het land. Het verzoek betrof haar zestienjarige zoon Philippe, die een gruwelijke moord op een negenjarig kind begaan had. Philippe was blindemannetje aan het spelen met andere kinderen in de buurt. De negenjarige jongen deed daarom een blinddoek om. Philippe ging naar

---

⁹ M.S. Dupont-Bouchat, ‘Le diable apprivoisé. La sorcellerie revisitée: magie et sorcellerie au XIXe siècle’, in: R. Muchembled (red.), *Magie et sorcellerie en Europe du Moyen Âge à nos jours* (Parijs 1994) 235–266.

¹⁰ C. Van de Steene, *Satan en zijn trawanten volgens de achttiende-eeuwse predikatie* (Aartrijke 1991) 88–94.

¹¹ C. Douxchamps-Lefevre, ‘A propos de la sorcellerie dans le Namurois au 18e siècle - le procès à charge de Joseph Saucin, manant de Spy (1762-1763),’ in: M.S. Dupont-Bouchat (red.) *La sorcellerie dans les Pays-Bas sous l’Ancien Régime: aspects juridiques, institutionnels et sociaux. De hekserij in de Nederlanden onder het Ancien Régime: juridische, institutionele en sociale aspecten*, Standen en Landen 86 (Heule 1987), 71–77; vgl. M. Porret, *Sur la scène du crime: pratique pénale, enquête et expertises judiciaires à Genève (XVIIIe-XIXe siècle)* (Montréal 2008) 30–47.

¹² Bv. Felixarchief Antwerpen (FA), *Processen Hoge Vierschaar*, nr. 126 (Onderzoek naar Isabella van den Broeck et al. 1792).

¹³ ARA2, HA-BRA, nr. 353-1197.

¹⁴ O. Colson, ‘La sorcellerie au pays wallon. Etat actuel de la croyance’, *Wallonia* 6 (1898), 55–64; J. Beckman, ‘Vindicta populaire et sorcellerie en Wallonie’, *Tradition Wallonne* 4 (1987), 65–78; Dupont-Bouchat, ‘Le diable apprivoisé’; Gijswijt-Hofstra, ‘Witchcraft after the witch-trials’, 115–116.

¹⁵ Gijswijt-Hofstra, ‘Witchcraft after the witch-trials’, 116; J. Van Mello, ‘Een geval van hekserij met moord te Geraardsbergen-Onkerzele in 1815’, in: W.P. Dezutter, R. Van de Walle en J. Van Haver (red.), *Volkskunde in Vlaanderen: huldeboek Renaat Van der Linden* (Brugge 1984) 172–175; C. Bronne, ‘Une affaire de sorcellerie en Flandre, en 1815’, *Synthèses. Revue internationale* 12 (1957), 228–240.

¹⁶ Rijksarchief Beveren, *Hof van Assisen Antwerpen*, nr. 1228.

hem toe, zagezegd om te controleren of hij echt wel niets meer kon zien, trok een mes en sneed hem de keel over. Daarop vluchtte hij weg.

De burens betoogden in hun gratieverzoek dat De Gage krankzinnig was: “Een zodanig ontaarde daad, zonder ruzie of vijandigheid, kan slechts volgen uit een vlaag van waanzin of frenesie.” Hij had bovendien ook vroeger al tekenen van een gestoorde geest getoond. De Gentse magistraten werden door de Geheime Raad om advies gevraagd, maar gingen met het betoog van de burens niet akkoord. Zij meenden dat De Gage zijn moord vooraf gepland had, “door het ingheven van den duijvel ende uijt eenen boosen wille”. De Geheime Raad behield die verwijzing naar een duivelse interventie niet, maar concludeerde ook dat de moord met voorbedachte rade gepleegd was. Alleen de landvoogd besliste uiteindelijk dat de zaak gratie verdiende, vanwege de jeugdigheid van de dader, en zette de doodstraf om in een levenslange gevangenschap. Het blijft evenwel opmerkelijk dat de Gentse magistraten zo graag aannamen dat de duivel mensen suggesties kon doen.¹⁷

In de meeste gevallen, en zeker naarmate de eeuw vorderde, ontkenden de autoriteiten echter resoluut bovennatuurlijke invloeden in het dagelijkse leven. Toen in 1772 in Namen beweerd werd dat een aantal kinderen bezeten waren, werd er een exorcist bijgehaald. De voorzitter van de Geheime Raad, Patrice François de Nény, maakte zijn mening daarover meer dan duidelijk: hij laakte de “zwakke en bijgelovige geesten”, de “onwetendheid” en de “zagezegde hekserij of demonische bezetenheid”.¹⁸ In de meeste zaken waarin hekserij werd genoemd, namen magistraten dan ook een sceptische en vaak neerbuigende houding aan. Ze drukten hun verbazing over de goedgelovigheid van de mensen uit. Vooral in de vroege negentiende eeuw kregen ze vaak de steun van een deel van de getuigen, dat ook sceptisch stond tegenover magie. Burens geloofden bijvoorbeeld niet dat Tirions vrouw een heks was en een vriendin van Jeanne Gallet “verbaasde zich over de zwakheid en goedgelovigheid van haar gezellin, en zei dat die vrouw, die waarzegster, een oplichtster was”.

Magie en de mens

Het is tegen die achtergrond van veranderende opvattingen over magie dat we de zaak van Van Eeckhout moeten situeren. Volgens zijn eigen verhaal werd Van Eeckhout behekt en lieten zijn vrouw en de provoost hem vreselijke daden stellen. Hij werd achtervolgd door demonen, vermoordde een meisje in een poging zich van de beheksing te bevrijden en castreerde zichzelf omdat het leek alsof dat moest. Daarmee sloot Van Eeckhout zich aan bij een poreus mensbeeld. Volgens die opvatting waren mensen hun eigen lichaam en gedachten niet steeds meester. Verwijzingen naar bezetenheid, zelftranscendentie, zielsreizen en liefdesmagie tonen het wijdverspreide vroegmoderne geloof aan dat individuen hun lichaam konden overstijgen en dat anderen hun lichaam konden binnendringen of hun gedachten en gevoelens konden beïnvloeden.¹⁹

Die opvatting had ook een weerslag op het strafrecht. Het uitgangspunt van het strafrecht sinds de zestiende eeuw was dat er geen misdaad kon zijn zonder de wil om die daad te begaan. Hoewel invloedrijke rechtsgeleerden van de zestiende eeuw als Wielant en Damhouder het er niet over hadden, was het breed aanvaard dat wie handelde in staat van bezetenheid of beheksing, niet verantwoordelijk was

---

¹⁷ Algemeen Rijksarchief Brussel, *Geheime Raad Oostenrijkse Tijd - Kartons*, nr. 587/A (Philippe De Gage 1760).

¹⁸ H. Hasquin, ‘A propos d’exorcisme au siècle des Lumières. Les réactions d’un fonctionnaire “éclairé”’, in: H. Hasquin (red.), *Magie, sorcellerie, parapsychologie*, 99–105, aldaar 102–103.

¹⁹ N.Z. Davis, ‘Boundaries and the sense of self in sixteenth-century France’, in: T.C. Heller en M. Sosna (red.), *Reconstructing individualism: autonomy, individuality and the self in Western thought* (Stanford 1986) 53–75; J.J. Martin, *Myths of Renaissance individualism* (Basingstoke 2004) 5; J. van Gent, *Magic, body and the self in eighteenth-century Sweden* (Leiden 2009) 2.

voor zijn of haar handelingen. De enige verantwoordelijke – behalve de duivel – was de heks.²⁰ Nog in het midden van de achttiende eeuw vreesde de Spaanse Benedictijn Benito Feijoo geveinsde gevallen van bezetenheid als een van de grootste bedreigingen voor het strafrecht. De praktijk zou immers toelaten dat mensen allerlei vreselijke misdaden begingen zonder dat ze gestraft werden.²¹ In de praktijk liep het niet zo'n vaart. Voor zover we weten was er de Zuidelijke Nederlanden geen enkele verdachte die zich wist vrij te pleiten door naar bezetenheid of hekserij te verwijzen. Mensen ernstige misdaden laten plegen leek dan ook de macht van de meeste heksen te boven te gaan.

Het idee dat mensen op bovennatuurlijke wijze konden worden beïnvloed werd in de loop van de achttiende eeuw in veel West-Europese landen steeds meer gecontesteerd. Het individu werd een meer afgesloten geheel. Dat betekende natuurlijk niet dat iedereen zichzelf altijd in de hand had. Twee interpretaties namen de overhand wanneer mensen gedrag vertoonden dat vroeger als het gevolg van hekserij zou zijn beschouwd. Bij lichte misdrijven werd meestal aan dronkenschap gedacht. Bij zware misdrijven was krankzinnigheid de gangbare interpretatie. Beide verklaringen voor abnormaal gedrag waren niet nieuw, maar kregen een belangrijkere plaats in het strafrecht van de late achttiende en negentiende eeuw.²²

Niet toevallig waren dat ook de twee alternatieve interpretaties die in de zaak Van Eeckhout aan bod kwamen. Hoewel de mogelijkheid tot magie door velen nog erkend werd, was het steeds meer courant om vreemde handelingen en misdaden zonder motief als waanzin of dronkenschap te zien. Ook in andere strafzaken van die tijd was dat het geval. In 1771 vermoordde Judocus De Vriese de waard van een herberg in Ingelmunster. Toen hem naar zijn motief gevraagd werd, beweerde hij dat hij er geen had, maar dat hij door duivels geroepen was om het te doen. De magistraten dachten eerder aan jenevermisbruik en verhoorden daarover zonder veel succes getuigen. Een lokale priester verklaarde echter dat De Vriese enkele weken voordien bij hem was gekomen en had verklaard “dat hij beseten was van de duyvels ende verdoemt was”. Uiteindelijk raakten magistraten en getuigen het erover eens dat De Vriese krankzinnig was en in het dolhuis diende te worden opgesloten.²³

Net als bezetenheid of beheksing hadden dronkenschap en krankzinnigheid belangrijke implicaties voor de schuldvraag. In beide gevallen werd immers aanvaard dat individuen zichzelf niet volledig onder controle hadden. Ook in het nieuwe strafrecht dat na de Franse Revolutie in de Zuidelijke Nederlanden werd ingevoerd bleef het een algemeen principe dat er geen misdrijf was zonder de wil om een misdrijf te begaan.²⁴ In het geval van dronkenschap was de schuldvraag echter ambigu. Hoewel aanvaard werd dat mensen bij zware dronkenschap niet altijd wisten wat ze deden, stelden de meeste rechtsgeleerden hen wel verantwoordelijk voor het feit dat ze dronken waren. Dronkenschap gold vaak eerder als een verzwarende dan als een verlichtende omstandigheid.²⁵ Indien de jury er echter van overtuigd was dat de verdachte

---

²⁰ B.P. Levack, *The Devil within: possession & exorcism in the Christian West* (New Haven 2013) 196–197; O. Williams, ‘Exorcising madness in late Elizabethan England: “The seduction of Arthington” and the criminal culpability of demoniacs’, *Journal of British Studies* 47 (2008) 30–52.

²¹ M. Tausiet, ‘From illusion to disenchantment: Feijoo versus the “falsely possessed” in eighteenth-century Spain’, in: O. Davies en W. de Blécourt (red.), *Beyond the witch trials: witchcraft and magic in enlightenment Europe* (Manchester 2004) 45–60.

²² L. Guignard, *Juger la folie: la folie criminelle devant les Assises au XIXe siècle* (Parijs 2010); S.L. Blumenthal, *Law and the modern mind: consciousness and responsibility in American legal culture* (Cambridge 2016).

²³ Rijksarchief Kortrijk, *Oud Stadsarchief Kortrijk*, nr. 8092.

²⁴ ‘Intention’, in: Philippe-Antoine Merlin (red.), *Répertoire universel et raisonné de jurisprudence* 6 (Parijs 1813) 416–420, aldaar 416.

²⁵ *Ibid.*, 418.

krankzinnig was, dan werd die in principe in vrijheid gesteld. In de praktijk werden gevaarlijke krankzinnigen tot de jaren 1830 toch nog vaak gewoon in gevangenissen opgesloten.²⁶

De toenemende opvatting dat ‘bezetenheid’ of ‘beheksing’ in de meeste gevallen een vorm van geestesziekte was, laat haar sporen na op hoe we dergelijke fenomenen vandaag interpreteren. Zelfs zonder veel kennis ter zake is het verleidelijk om de zaak-Van Eeckhout bijvoorbeeld in psychoanalytische termen te interpreteren. Van Eeckhout begon zijn vreemde gedrag te vertonen nadat hij zijn baan verloor en tegen een hoge boete opzag. In de vroege negentiende eeuw kwam net sterk de ideologie op dat een man in staat moest zijn om zijn gezin te onderhouden.²⁷ Toen met andere woorden Van Eeckhouts mannelijkheid niet langer evident was, liep het met hem mis. Zijn vrouw nam samen met een andere man de controle over zijn lichaam over. Het verlies van zijn mannelijkheid vertaalde zich ultiem in zijn zelfcastratie.

Een dergelijke analyse kan ook breder getrokken worden. Het geloof in vrouwelijke hekserij in de vroegmoderne tijd kan verbonden worden met de angst voor vrouwelijke dominantie. Vermeende heksen waren vaak weduwes of onafhankelijke vrouwen, die niet onder controle van een man stonden en de patriarchale orde dreigden te verstoren. Vrouwelijke hekserij werd, ook in deze casus, vooral door mannen besproken. Castratieangst was een vaak terugkerend thema in de geschiedenis van de hekserij: de heks gaat terug op het archetype van de ‘femme castratrice’, de vrouw die enerzijds zelf een mannelijke rol opneemt en anderzijds de man letterlijk en figuurlijk ontmannelijkt.²⁸ Vanuit die associatie van magie met vrouwelijke subversie is het niet verbazingwekkend dat Van Eeckhout en sommige getuigen het verlies van zijn mannelijkheid in termen van hekserij begrepen. Zijn gedrag paste in (en, kunnen we veronderstellen, paste zich aan aan) culturele scripts die met hekserij konden worden verbonden.

De teruggang van het geloof in hekserij (bij bepaalde sociale groepen) ging dan ook vaak gepaard met een stabilisering van de genderorde. In de loop van de nieuwe tijd werd de minderwaardige positie van de vrouw ten opzichte van de man steeds duidelijker bestendigd. In de late achttiende eeuw werd een huiselijkheidsideaal steeds meer genaturaliseerd: ‘van nature’ was de vrouw in de eerste plaats een zorgende moeder. Van zorgende moeders viel weinig te vrezen.²⁹ Als mannen zich vreemd gedroegen, moest de oorzaak daarvan bij henzelf gezocht worden.

Veel hedendaagse historici hoeden zich ervoor dergelijke psychoanalytisch en feministisch geïnspireerde bespiegelingen op het verleden te projecteren. Het doet onrecht aan de vroegmoderne mannen en vrouwen om hun praktijken en opvattingen te interpreteren als vormen van collectieve paranoia of psychose; om magie af te doen als niet meer dan een onbewuste vertaling van patriarchale angst voor vrouwelijke subversie. Magisch geloof als louter waanvoorstellingen, als ‘heksenwaan’ bestempelen is te reductief. Het doet de complexiteit en eigenheid van het verleden teniet. Het verklaart ook niet waarom ook mannen soms van hekserij verdacht werden.

Toch zijn de inzichten van de psychoanalyse waardevolle instrumenten om het verleden te begrijpen. Het is niet zo gek dat we bij hekserij aan psychische aandoeningen denken. Dat is immers een erfenis van de achttiende en negentiende eeuw. Hekserij was in de casus Van Eeckhout immers niet het dominante interpretatiekader. De meeste getuigen en de rechtbank stuurden erop aan dat Van Eeckhout krankzinnig was. Hedendaagse psychoanalytische denkkaders kunnen, samen met andere theorieën, ideeën over hekserij aanschouwelijk te maken. Ze kunnen onuitgesproken aannames in het verleden zichtbaar maken.

---

²⁶ L. Guignard, ‘La genèse de l’article 64 du code pénal’, *Criminocorpus. Revue d’Histoire de la justice, des crimes et des peines*, <https://criminocorpus.revues.org/3215> (geraadpleegd 30 maart 2017).

²⁷ J. Tosh, *Manliness and masculinities in nineteenth-century Britain. Essays on gender, family and empire* (Harlow 2005) 36.

²⁸ L. van den Hengel, ‘Magie, macht en castratie. De verbeelding van heksen in de vroege 16e eeuw’, *Historica* 27:3 (2004), 15–17.

²⁹ D. Wahrman, *The making of the modern self: identity and culture in eighteenth-century England* (New Haven 2004) 13.

Ze kunnen ons helpen om te begrijpen hoe beheksing in de achttiende en negentiende eeuw in heksenwaan veranderde.

Elwin Hofman (1990) is als aspirant van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen verbonden aan de onderzoeksgroep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 van de KU Leuven. Hij doet onderzoek naar veranderende zelfopvattingen bij gestigmatiseerde individuen in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1750 en 1830.

Contact: elwin.hofman@kuleuven.be